

Ebû Yûsuf'un İktisadî Görüşleri

Cengiz Kallek*

Abû Yûsuf's Economic Views

This paper analyzes the economic views of Abû Yûsuf as presented in his *Kitâb al-kharâj*. Armed with the qualities of both a statesman (the first chief justice) and a learned man he observed from within the system what was needed and offered practical remedies according to Islamic law. His book in general deals with the state administration but especially focusses on public finance. Since agriculture provided the main source of state income at that time his book deals with the smooth running of the agricultural system in line with Islamic law at both the micro and macro levels. Justice is the main principle that Abû Yûsuf emphasizes. In his view equitable distribution of the state's income and land resources leads to social harmony, prosperity, and economic development while injustice and tyranny lead to the decline and fall of a system. Specific policies that Abû Yûsuf proposes include his "supply-side" land and tax reforms intended to increase production and therefore the income of the state. He also presents his principles of taxation that resemble those formulated by Adam Smith centuries later: "equity", "certainty", "convenience", and "economy". Finally, he was concerned that foreign trade protect the interests of the state. Thus, he supported forbidding the export of military materials of strategic importance to enemies.

Bu makalede Ebû Hanîfe'nin meşhur talebesi müçtehit hukukçu Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm'in (ö. 182/798) iktisadî görüşleri, kamu maliyesi başta olmak üzere, vergi, toprak, muâmelât, ceza, idare ve devletler hukukunun kapsamına giren muhtelif konuları ele alan önemli eseri *Kitâbü'l-harâc*¹ çerçevesi içinde

* Dr. Cengiz Kallek (İktisat Tarihi), TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

1 Eser önce el-Matba'atü'l-Emîriyye tarafından tek bir yazma esas alınmak sûretiyle tahkiksiz olarak neşredilmiştir (Bulak 1302). Daha sonra el-Matba'atü's-Selefiyye tarafından Bulak neşrine ve el-Hizânetü't-Teymûriyye, Fıkûh, nr. 674'de kayıtlı yazmaya dayanılarak önceki gibi hatalarla dolu, tahkikli bir baskı daha yapılmıştır (Kahire 1346, 1352, 1382, 1392, 1396, 1397; Beyrut 1399/1979, *Mevsû'atü'l-harâc* içinde). *Kitâbü'l-harâc*'in tam bir tahkiki ilk olarak Abdülazîz b. Muhammed er-Rahbî (ö. 1184/1770) tarafından yapılan *Fikhü'l-mülûk ve miftâhu'r-ritâci'l-mursad 'alâ hizâneti Kitâbi'l-harâc* adlı şerhinin neşriyle (Bağdat 1973) gerçekleştirilmiştir. İki ciltten ibaret olan bu şerhin birinci cildi h. 1176, ikincisi ise 1180 yılında tamamlanmıştır. Bu şerhin muhakkiki Ahmed Ubeyd el-Kebîsî sayfanın üst ve alt taraflarında birbirinden ayırdığı metin ile şerhi sistematik bir şekilde eşleştirmiş ve bunu yaparken de şerhin eldeki iki

değerlendirilecektir.² Önce Abbâsî halifesi Mehdî-Billâh'ın 166 (782) yılında Bağdat kadılığına getirdiği Ebû Yûsuf, Halife Hârûnürreşîd (170-193) tarafından oluşturulan kâdilkudâtlik kurumuna tayin edilerek İslâm tarihindeki ilk başkadı ünvanını almıştır. Rivayete göre *Kitâbü'l-harâc* da Halife Hârûnürreşîd'in talebi üzerine hazırlanmıştır. Başkadı olması sebebiyle muhtemelen toprak ve vergi hukukunun kapsamına giren bazı davalarla ilgilenmek durumunda kalan Ebû Yûsuf, ayrıca vergi defterlerine, devlet arşivlerine, aralarında üst düzey bürokratlar ve ulemanın da bulunduğu uzmanlara kolaylıkla ulaşabildiği, uygulamaları gözlemleyip yaşayan şahitleri celbetme yetkisini taşıdığı için meselelere vukufiyet kazanmıştır.³ Ebû Yûsuf, Nizâmülmülk, İbn Haldûn gibi şahsiyetler hem ilim hem de devlet adamlığı vasıflarını taşıdıkları için sistemin ihtiyaç ya da zaaflarını, mekanizmanın içinden yaptıkları gözlemlerle sağlıklı bir şekilde tesbit ederek şeriata uygun pratik önlem ve çareler üretmek sûretiyle İslâm iktisadî düşüncesinde farklı bir çizgi/gelenek oluşturmuşlardır. Bu nedenle söz konusu geleneğin belki de ilk temsilcisi sayılabileceğinden Ebû Yûsuf'un iktisadî görüşleri çok önemlidir.

Hakkında genel bir değerlendirme yapılacak olursa, aslında *Kitâbü'l-harâc*, kimliği zikredilmeksizin devrin halifesini muhatap alan ve fikhî içeriği bulunmayan bir hitapla başlamaktadır. Müellif hitabın başında, emîrûlmü'minînin kendisinden haraç,⁴ uşûr (gümrük vergisi), sadaka (zekât), cevâlî⁵ (cizye/baş vergisi)

yazmasıyla metnin baskularını karşılaştırmıştır. Nisbeten eksik olan tahkik tekniğine rağmen ortaya kullanışlı bir metin çıkmıştır. *Kitâbü'l-harâc*'in Muhammed İbrâhîm el-Bennâ (Kahire 1981) ve İhsan Abbâs (Beyrut 1405/1985) tarafından yapılan neşirleri de tahkik tekniği açısından Kebîsî'ninkinden üstün değildir (Norman Calder, "The Kitâb al-Kharâj of Abû Yûsuf", *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Clarendon Press, Oxford 1993, s. 106-107).

Ayrıca E. Fagnan tarafından Fransızca'ya (*Le livre de L'impôt Foncier*, Paris 1921), M. N. Sıddîkî tarafından Urduca'ya (Lahor 1966) çevrilen eserin Farsça, Malayca, Rusça ve İtalyanca (*İlkitab al-Kharag*, Roma 1906) tercümelemi de vardır. Osmanlı Türkçesi'ne ise Müderriszâde Muhammed Atâullah Efendi (*Kitâbü'l-harâc*, sadeleştiren İsmail Karakaya, Ankara 1982) ve Rodosüzâde Mehmed Efendi (*Kitâbü'l-harâc*) tarafından çevrilen eser ayrıca Ali Özek tarafından da günümüz Türkçe'sine kazandırılmıştır (*Kitâbü'l-Harâc*, İstanbul 1968, 1973). Abid Ahmad Ali'nin İngilizce'ye çevirdiği (*Kitab-ul-Kharaj: Islamic Revenue Code*, Lahore 1979) eserin A. Ben Shemesh tarafından *Taxation in Islam* adıyla yapılan kısmî bir İngilizce tercümesi de olup eleştirisi için bk. G. R. Hawting, "Taxation in Islam", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1971), s. 190.

2 Tesbitimizle göre Ebû Yûsuf'un iktisadî görüşleri yine *Kitâbü'l-harâc* ile sınırlı olarak Şevkî Ahmed Dünyâ (*Silsiletü a'lâmi'l-iktisâdî'l-İslâmî*, Mektebetü'l-Harîcî, Riyad 1404/1984, s. 19-70) ve Muhammed Necatullah Sıddîkî ("el-Fikru'l-iktisâdî li-Ebî Yûsuf", *Mecelletü ebhâsî'l-iktisâdî'l-İslâmî*, c. II, sayı 2 (1405/1985), s. 72-87) tarafından incelenmiştir. Dolayısıyla bu makale, sahasında ilk olmakla birlikte öncekilerden muhteva, yaklaşık ve tertip bakımından farklılık arz etmektedir.

3 Ebû Yûsuf'un bu tesbitimizi doğrulayan ifadeleri için bk. *Kitâbü'l-harâc*, Matba'atü's-Selefiyye, Kahire 1396, s. 51.

4 Arapça "hrc" kökünden, topraktan çıkan şey anlamında isim olan "harâc" kelimesine (çoğ. ahârâc, ahârîc ve ahric) toprak, bina, hayvan, köle gibi kaynakların ürün, kira, ücret türü getirileri ve devlet gelirleri olmak üzere birbirleriyle alakalı çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Genel olarak tebaanın mal varlığından alınan vergileri ifade eden harâc zaman içinde özellikle toprak vergisi için kullanılmıştır. Ebû Yûsuf'un eserini de kapsayan harâc literatürüne bu isim verilmesi kelimenin söz konusu genel anlamı sebebiyledir. Kelime Türkçe'de harâc şeklinde okunmakta olup bundan sonra bu okunuşu kullanılacaktır.

5 Seyyid Muhammed es-Seyyid "cevâlî" kelimesinin ilk defa İbn Havkal'in (ö. 367/977) eserinde geçtiğini söylerken hata etmektedir (bk. "Cevâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. VII (1993), s. 436). Çünkü bu kelime Ebû Yûsuf tarafından kullanılmaktadır (bk. *Kitâbü'l-harâc*, s. 3, 53).

gibi vergiler ve diğer hususlarda bilip tatbik etmekle mükellef olduğu kuralları ihtiva eden bir "kitâb" hazırlamasını istediğini belirtmektedir.⁶ Ayrıca müellif halifeye bu "kitâb"ı iyi anlamasını, üzerinde düşünmesini ve tekrar tekrar okuyarak ezberlemesini tavsiye etmektedir.⁷ Bu ifadelerden halifenin vergi hukukunu kanunlaştırma arzusunu taşıdığı sonucunu çıkarmak mümkündür.⁸ Devlet başkanının tebaasına karşı sorumluluklarını hatırlatıcı bir nasihatla başlayan hitap yine aynı muhtevaya sahip hadislerle sona ermektedir.

Hitabın ardından halifenin sorduğu yirmi sekiz sorunun⁹ cevaplandığı otuz dokuz fasıllık ana metin gelmektedir. Fasılların hacmi arasında dikkat çekici oranlıklar vardır. İlk dönem fıkıh eserlerinin çoğunda olduğu gibi bu kitapta da ayrıca başlıksız alt-bölüm ya da kısımlar bulunmaktadır. Kısımlar arası geçişler halife tarafından sorulduğu anlaşılan "ve se'elte yâ emîre'l-mü'minîn 'an..." veya "emmâ mâ se'elte 'anhu yâ emîre'l-mü'minîn min..." gibi kalıplarla başlayarak kaydedilen sorulardır. Her bir soru hadislerle, fikhî mülâhaza ya da ihtilâflara temsalla cevaplandırılmaktadır. Kısımlar arası geçişler "kâle" (dedi ki) veya "kâle Ebû Yûsuf" (Ebû Yûsuf dedi ki) kalıplarıyla da yapılmaktadır.¹⁰

6 *Kitâbü'l-harâc*, s. 3.

7 a.g.e., s. 6.

8 Sâsânî idarî geleneginin etkisi altında kalarak devlet yönetiminde katı bir merkeziyetçilik öneiren İbnü'l-Mukaffa' (ö. 142/759) gibi düşünürler bu bağlamda kanun koyma yetkisini de devlet başkanına inhisar ettiren görüşler yaymaya başlamışlardır. Muhtemelen bu düşüncelerin de etkisiyle *el-Muvatta'* adlı meşhur eseri kanunlaştırmak isteyen Halife Mansûr (136-158/754-775) İmam Mâlik'ten olumsuz cevap almıştı.

Divanların tercümesi işlemini iktidarlarının sonuna doğru tamamlayabilen Emevîler'in ardından, selefleri Abbâsîler'in vergi sisteminde İslâmî hükümlere uygun bir kanunlaştırma hareketi başlatması gayet doğal görünmektedir. Bilindiği gibi divan kayıtları fethedilen her eyaletteki zimmi vatandaşların dilleriyle tutulagelmisti. Bu uygulama Hz. Ömer'in zamanından Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliğine (65-86/685-705) kadar devam etmiştir. Ancak ilk İslâm parasını bastıran Abdülmelik'in emriyle Irak, Şam (Suriye) ve Mısır divan sicillerinin Arapça'ya çevrilmesine başlanmıştır. Mısır'daki faaliyet oğlu Velid zamanında (86-96/705-715) sürdürülmüş; diğer oğlu Hişâm döneminde (105-125/724-743) de çoğu kâtipler Mecûsîler'den oluşan Horasan divanlarının Araplaştırılması işlemi yürütülmüştü. Daha önce Şam ve Mısır haraç divanları Grekçe; Irak ve Horasan'dakiler ise Farsça tutuluyordu.

9 A. Ben Shemesh bu soruların bizzat Ebû Yûsuf tarafından halifenin ağzıyla tanzim edildiğini ve bu üsluba o devirde kaleme alınmış diğer eserlerde de rastlandığını ileri sürmektedir; bk. A. Ben Shemesh, *Taxation in Islam*, E. J. Brill, Leiden 1969, (Çevirenin önsözü), III, s. 13.

10 Bu iki kalıbın kullanımı belli bir kurala bağlı görünmüyorsa da Norman Calder'in tesbitlerine göre yeni bir başlığa geçişte ikincisinin tercih edilmesi eğilimi göze çarpmaktadır. Genellikle fikhî ihtilâflara temas edildikten sonra Ebû Yûsuf'un görüşlerine geçiş aynı kalıpla gerçekleşmektedir. Ayrıca bu kalıpların kullanımında eserin yazma ya da baskıları arasında farklılıklar bulunması müstensihlerin tasarrufundan kaynaklanıyor olabilir. Yine halifenin soruları cevaplandırılırken ikinci bir geçiş işaretleri olarak zaman zaman "kâle (Ebû Yûsuf)" kalıbı da kullanılmaktadır. Bunların yanında soruların çoğundan önce bir bölüm başlığına da rastlanmaktadır.

Calder, diğer bazı tesbitleri yanında, söz konusu kalıpların kullanımına dayanarak eserin Ebû Yûsuf'un bizzat kendisi tarafından ve hatta o henüz hayattayken yazılmış olduğunun söylemeyeceğini ileri sürmektedir. Ona göre bu eserin Ebû Yûsuf tarafından telif edilen orijinal nüshasının bilhale Ebû Bekir Hassâf Ahmed b. Ömer eş-Şeybânî (ö. 261/875) tarafından redaksiyona tâbi tutularak kendisinin vergi hukuku üzerine bir eser hazırlamasını isteyen Abbâsî halifesi Mühtedi-Billâh'a (255-256/869-870) sunulmuş olması da muhtemeldir. Hatta *Kitâbü'l-harâc*'ın, Hassâf tarafından, mezhebin imamlarından başkadı Ebû Yûsuf'un vergi hukuku sahasındaki görüşlerinin derlenmesiyle oluşturulduğu ve daha sonra ikincisine atfen şöret bulduğu dahî ileri sürülebilir (bk. Calder, s. 108-147).

Halbuki Yahyâ b. Âdem'in *Kitâbü'l-harâc*'ında da olduğu gibi (kâle Yahyâ) benzeri kalıplara özellikle ilk telif eserlerde sık rastlanmaktadır. Bu da genellikle ya eserleri rivayet için icazet

Kitâbü'l-harâc'in muhtevası özetle şöyledir: Ganimetin tarifi, taksimi ve hums ile ilgili ahkâmın ele alındığı birinci bölümü, fey ve haraca ilişkin izahata yer verilen ikinci bölüm izlemektedir. Sonraki bölümlerde Sevâd, Şam (Suriye), Cezîre (Yukarı Mezopotamya), Arabistan Yarımadası, Basra ve Horasan topraklarının fetih şekli, statüsü, buralardaki iktâ ve ihyâü'l-mevât (ölü toprakların diriltilmesi) uygulamaları vergi hukukuyla bağlantılı olarak değerlendirilmektedir. Mısır topraklarının ve oradaki vergilerin durumuna kısa da olsa atıfta bulunulmaması ilginçtir. Haraç ve öşür vergileriyle ilgili teferruatın içiçe geçtiği çeşitli bölümlerden sonra sadakalara ilişkin bölüm gelmektedir. Bunların ardından ilk bakışta ne birbirleriyle ne de kitabın içeriğiyle ilgili gibi görünen, ancak önceki bölümlerin hepsinin topraklarla bağlantısı bulunduğu düşünüldüğünde mukabil bir genel başlık olarak anlam kazanan sulara (müsâkât akdi, şirb hakkı, suların veya bazı su ürünlerinin satımı, kiralınması, avlanması ve bu bağlamda otlaklarla çayirlara) dair meselelerin hükümleri ele alınmaktadır. Çünkü tarım arazilerine ulaşan suların kaynağı, toprakların sulanabilirliği ve su ürünlerinin cinsi vergilendirmeyle ilintilidir. Ardından vergi tahsil politikalarına ilişkin uzunca bir bölüm gelmektedir. Eser, cizye ve gümrük vergilerini ödemekle mükellef zimmî ve harbîlerin hukukî statüleri çerçevesinde azınlıklar, vatandaşlık, devletler ve (kamu haklarına tecavüz suçları kapsamında) ceza hukukuna dair meseleleri irdeleyen bölümlerle son bulmaktadır. Ayrıca son bölümlerin arasına, vergilerin toplanması ve kamu düzeninin sağlanmasından sorumlu olan tahsildarlarla kadıların maaşlarının kaynağına ilişkin bir bölüm sıkıştırılmıştır.

Yer yer bölümler arasında kopukluk veya kesişme gözlenmesi, zaman zaman tekrarlara rastlanması ilk anda *Kitâbü'l-harâc*'in tertibindeki zaafa işaret edebilirse de bildiğimiz kadarıyla henüz bu sahadaki ikinci eser olduğu ve halifenin sorularına bağımlı bir çerçeve çizilmesinin zorunluluğu göz önüne alındığında çok başarılı bile sayılabilir.

Temel olarak, muhtevasından anlaşıldığı üzere eserin bütünü dar anlamda toprak ve vergi hukukuna, ya da daha genel bir ifadeyle kamu maliyesine ilişkindir. Ne var ki bu kapsamın dahi dışına taşan hükümler göz önüne alındığında geniş

alan talebelerin nakil üslubundan ya müelliflerin tevazuundan ya da müstensihlerin tasarrufundan kaynaklanmaktadır.

Kitâbü'l-harâc yine Ebü Yûsuf'a ait olan *Ihtilâfû Ebi Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* ile karşılaştırıldığında "kâle" ve "kâle Ebü Yûsuf" kalıplarının ikincisinde de aynen tekrarlandığı görülmektedir. Ne var ki ikincisinin Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî tarafından rivayet edildiği bilinmektedir. *Kitâbü'l-harâc*'in da Şeybânî tarafından rivayet edildiği düşünülebilir. Birincisine eklemeye bulunduğu bilinen Şeybânî'nin ikincisi için de aynı şeyi yapmış olması muhtemeldir. Bu görüş, mesnedi zikredilmeksizin, Brockelmann tarafından da savunulmaktadır (bk. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, c. I, E. J. Brill, Leiden 1943, s. 177). Bu arada doğal olarak iki eserin çeşitli bölümlerinde tamamen aynı ya da benzer ifadelerin bulunduğu da kaydedilmelidir. *Kitâbü'l-harâc*'in Ebü Yûsuf'un diğer bazı eserlerinin râvisi Bişr b. Velîd el-Kindî tarafından rivayet edilmiş olması da mümkündür (bk. İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1398/1978, s. 203). Hâdi Derkâş ise benzer bir ihtimâli Ebü Yûsuf'un bir diğer eseri *Kitâbü'l-âsâr*'in râvisi olan oğlu Yûsuf için ileri sürmektedir (bk. Hâdi Derkâş, "Nizâmü'l-harâc min hilâl Kitâbi'l-harâc li-Ebi Yûsuf el-kâdî", *el-Mevrid*, c. X, sayı 3-4 (1981), s. 148).

anlamda devlet idaresini gaye edindiği görülen eser, kamu maliyesiyle bağlantılı olarak yapılan siyasî ve sosyal hayata dair değerlendirmeleri açısından da önemlidir.

Her şeye rağmen şunu unutmamak gerekir ki Ebû Yûsuf'un yaşadığı dönemde tarım ekonomisi hâkimdir. Dolayısıyla eserin muhtevası dikkatle incelendiğinde, müellifin, üzerinde yoğunlaştığı tarım sektörünü çiftçilik, hayvancılık, balıkçılık, avcılık ve ormancılık olmak üzere modern ekonomilerde bire bir karşılığı olan alt sektörlerle ayırdığı sonucuna varılabilir.¹¹ Böylece müellif bu temel tarımsal faaliyetlerin mikro ve makro düzeyde İslâm hukukuyla uyum halinde sağlıklı bir şekilde yürümesini mümkün kılacak ilişkileri ele almaktadır.

Müellif hem akla hem de nakle önem verdiği eserinde hadisler yanında sahabe ve tâbiîn sözleriyle uygulamalarını da rivayet etmektedir. Ayrıca Şâfiî, Mâlik, Leys b. Sa'd gibi devrin meşhur imamlarının re'ylerini aktarmakta, varsa ihtilâfî görüşleri belirttikten sonra kendi içtihatlarını da kaydetmektedir.¹² Mümkün mertebeye her birinin hadislerden delillerini serdettiği görüşler arasında tercih yaparken kendine has bir usul kullanmaktadır.¹³ Bazan hadislerle dayanarak imamı Ebû Hanîfe'nin görüşlerinden farklı sonuçlara vardığı ya da muhalif görüşleri benimsemiş de görülmektedir. Kimi zaman ise hadislerle de desteklediği kıyasa dayanarak, imamına muhalefet ettiği sabittir. Meselâ, atına iki kendisine bir olmak üzere süvariye ganimetten üç hisse verilmesini savunarak, her biri için birerden toplam iki hisse düşeceği görüşünü benimseyen hocasından ayrılmaktadır.¹⁴ Ayrıca amber ve inciden vergi alınacağı yönündeki içtihadı da Ebû Hanîfe ve İbn Ebû Leylâ'nınkiyle ters düşmektedir.¹⁵ Yine, bir kimse elini kesici âletle kasten yaralayan saldırganı kısas uygulattıktan sonra iyileşse ancak suçlu kısas yararı yüzünden ölse diyeti mağdurun âkilesinden alınır, diyen Ebû Hanîfe ile İbn Ebû Leylâ'ya, mağdurun Kitap ve Sünnet'e dayanan hukukî hakkını kullandığını

11 Bu ayırımın yansımaları için bk. *Kitâbü'l-harâc*, s. 94-113.

12 Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-harâc*'i fikhî yaklaşımı ön plâna çıkarması, kendi müstakil içtihatlarına yer vermesi gibi özellikleri bakımından talebesi Yahyâ b. Âdem'in aynı adlı eserinden farklılık arz etmektedir. Çünkü rivayet ağırlıklı olan ikinci eserde müellifin hocalarına muhalefet etmekten çekindiği ve hemen hemen hiç içtihatla bulunmadığı görülmektedir. Bununla birlikte bu iki eserden birinin diğerine alternatif veya muhalif olarak değerlendirilmesi yerine birbirlerini tamamladıklarını söylemek daha doğrudur.

13 Bir yandan hüccetleri için "li-ennehâ evsak 'indenâ ve ekser ve e'am mimmâ câ'e fi hilâfihâ mine'l-ehâdis," (çünkü onlar bize göre aksi yönde gelen hadislerden daha sika, daha çok ve daha yaygındır.) dediği görüşü benimserken (bk. *Kitâbü'l-harâc*, s. 20, 96, 98) diğer yandan da isnadlarında her zaman hadisçilerin titizliğini göstermemekte, "Küfeli bazı âlimler", "Küfe âlimlerinden bir şeyh", "Küfeli şeyhlerimiz", "bazı eski şeyhler", "eski bir şeyhimiz", "bazı şeyhlerimiz", "bazı arkadaşlarımız", "Şamlı bir şeyh", "Medineli bazı şeyhlerimiz", "Medineli bir şeyh", "Medineli bazı eski şeyhler", "bazı ilim ehli", "Kureyşli bir şeyh" vb. diyerek isim vermeden rivayette bulunmaktadır (meselâ bk. *Kitâbü'l-harâc*, s. 10, 11, 14, 16, 17, 18, 25, 50, 51, 60, 62, 63, 67, 76, 91, 123, 124, 125, 128, 131, 135, 139, 140, 142, 149, 162, 163, 223, 234). Bir bölümde, naklettiği rivayetlerin senetlerini vermemesinin gerekçesini şu ilginç sözlerle açıklamaktadır: "Bu ilim fakihlerden ya da onlara isnatta bulunan kişilerden bellediğim bir şey olmayıp rivayet ilmiyle muttasif kimselerin hadislerine dayanmaktadır. [Bu nedenle] onların hiçbirine isnadını sormadım," (a.g.e., s. 42).

14 a.g.e., s. 19-20.

15 a.g.e., s. 75-76.

söyleyerek karşı çıkmaktadır.¹⁶ İbn Ebû Leylâ'nın rivayet ettiği bir hadise dayanarak, müslümanların savaş esnasında ele geçirdikleri düşman ölümlerini karşı taraftan gelen talep üzerine satmalarına cevaz vermemesi de aksi yönde görüş bildiren hocasına muhalefetinin bir başka örneğidir.¹⁷

Ebû Yûsuf'un diğer bazı fakihlerin görüşlerini Ebû Hanîfe'ninkilere tercih ettiği de görülmektedir. Meselâ hocasının, bir zimmi tarafından satın alınan öşür arazisinin haraç arazisine dönüşeceği ve daha sonra bir müslümana satılması ya da zimminin İslâm'ı benimsemesi durumunda bu toprağın artık eski statüsüne dönmeyeceği yönündeki içtihadına Hasan-ı Basrî ve Atâ'nın muhalif görüşlerini tercih etmektedir.¹⁸

Tarihî perspektiften bakıldığında ise müellifin İslâmî fetihleri ve özellikle sınırların hızla genişlediği Hz. Ömer devri uygulamalarını gerekçeleriyle birlikte iyi bildiği anlaşılmaktadır. Fetihlerle ilgili rivayetlerine sık sık baş vurduğu İbn İshâk'tan bir ay kadar megâzî dersi almış olmasının¹⁹ da bunda payı bulunmalıdır. Söz konusu rivayetleri mümkün merteye bir bütün halinde aynen nakletme titizliğinden olmalı ki eserin muhtevasına nisbetle lüzumsuz sayılabilecek birçok taferruatı da aktarmaktadır.

Sonuç olarak, eserde hissedilir bir ilmî ehliyet, mevcut materyale tam bir vukufiyet, tebaanın refahını sağlamaya matuf dengeli bir hassasiyet sergilenmektedir. Ayrıca entellektüel birer disiplin olarak fıkıh, iktisat ve özellikle vergi hukuku tarihine dair oldukça aydınlatıcı bilgiler sunulmaktadır. Eserde tasvir edilenin esas itibarıyla devrin siyasî gerçeklerini ve hükûmetin sıkıntı ya da beklentilerini yansıtan bir vergi teorisi olduğunun tesbiti, araştırmacı veya münekkitlerin zihnini karıştıran bazı muğlaklıkların varlık sebebini izah etmektedir.

Kitâbü'l-harâc'ın bu genel tanımından sonra şimdi Ebû Yûsuf'un iktisadî görüşlerinin tahliline geçebiliriz.

Hukuk Felsefesi ve İktisadî Refah

Hukuk felsefesi açısından değerlendirildiğinde Ebû Yûsuf'un üzerinde durduğu en önemli ilkenin adâlet olduğu hemen farkedilir. Ona göre bu ilkenin hakkıyla tatbiki iktisadî refah ve sosyal huzuru beraberinde getirecektir. Daha eserinin mukaddimesinde şunları söylemektedir: "Kıyamet Günü'nde Allah indinde en yüce idareci varlığıyla tebaasını saadette kılan idarecidir. Sen [adâletten] ayrılmak ki tebaan da ayrılmazın"²⁰; "Tebaanızı ihmâl etmekten sakınınız, tâ ki hak sahipleri üzerinizdeki haklarını alabilsinler. Hakkın kaybı ecrinizi giderir. Şüphesiz binâlar ancak çökmeden önce onarılabilir. Allah'ın sizi işlerine vekil tayin ettiği halk için yaptıklarınız [Âhîret'te] lehinize, savsakladıklarınız da aleyhinize olacaktır.

16 a.g.e., s. 173.

17 a.g.e., s. 216.

18 a.g.e., s. 131.

19 Salim Ögüt, "Ebû Yûsuf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. X (1994), s. 261.

20 *Kitâbü'l-harâc*, s. 4.

Unutulmamak için, işlerine vekil kılındığınız halka hizmeti unutmayınız. Onları ve onların faydasına olan şeyleri umursamazsanız siz de umursanmazsınız";²¹ "İdarecinin zulmü tebaa için felakettir; hizmetinde güvenilir ve hayırlı olmayan kimseleri kullanması ise halk için tehlikedir";²² "Allah indinde ıslahattan daha güzel ve fesattan daha sevimsiz bir şey yoktur. Allah'ın emirlerinin aksine uygulamalar küfrân-ı nimettir; nimetleri küçümseyen (yani muhafazası için gereğini yapmayan) ve bundan pişmanlık da duymayan hiç bir millet yoktur ki güçleri giderilip düşmanlarının hücumuna maruz kalmasın."²³ İşte bütün bunları bilerek "Şüphesiz burada açıklanan [ahkâm]ı yürürlüğe koyarsan müslüman ve zimmilere zulmetmeye gerek kalmaksızın Allah'ın haraç gelirlerinizi artıracığını ve halkın da size karşı sorumluluklarını eksiksiz olarak yerine getireceğini umuyorum. Çünkü onların ıslahı [aşırıya kaçmaksızın sadece] hadlerin tatbik edilmesine, üzerlerindeki zulmün kaldırılmasına ve ihtilâflı hususlarda birbirlerinin hakkına tecavüzlerinin önlenmesine bağlıdır."²⁴ Dikkatle incelendiğinde bu ve benzeri²⁵ ifadelerle, İbn Haldûn'un, hanedanların doğuşu, gelişmesi ve çöküşüne dair meşhur sosyo-politik döngü teorisinin temellerinin atıldığı gayet açık bir şekilde görülecektir.

Ebû Yûsuf'un, bireysel haklarla kamu yararı çatıştığında ikincisini tercih ettiği görülmektedir. Bir çok meselede alternatif görüşleri zikrettikten sonra aralarında tercih yapma hakkını halifeye bırakırken²⁶ de din ve millet için hayırlı olanı gözetmeyi şart koşmaktadır. Hz. Ömer'in haraç vergisi olarak belirlediği miktara bağlı kalmayıp onu günün şartlarına göre yeniden tesbit etmekte sakınca görmemesi²⁷ gibi örnekler zamanın değişmesiyle ahkâmın da değişebileceğini ("Ezmânın tegayyürüyle ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz") bildiren küllî kâideye göre davrandığını göstermektedir.

Ayrıca İslâm tarihi boyunca geliştirilen ve nihayet *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'de de ifadesini bulan "Meşakkat teysiri celb eder", "Bir iş zik oldukda müttesi' olur", "Zaruretler memnu' olan şeyleri mubah kılar", "Zarar izâle olunur", "Zarar ve mukabele bi'z-zarar yoktur", "Zarar-ı eşed zarar-ı ehaf ile izale olunur", "Zarar-ı âmmu def' için zarar-ı hâs ihtiyar olunur", "İki fesad teâruz ettikde ehaffi irtikâb ile a'zamin çaresine bakılır", "Zarar bi-kaderi'l-imekân def' olunur", "İztrrar gayrin hakkını iptal etmez", "Def-i mefâsid celb-i menâfi'den evlâdır", "Bir şeye mâlik olan kimse ol şeyin zaruriyyâtından olan şeye dahi mâlik olur", "Raiyye üzerine tasarruf maslahata menûttur", "Bir şeyde sebab-i temellükün tebeddülü ol şeyin tebeddülü makamına kâimdir", "Mütesebbib müteammid olmadıkça zâmin olmaz", "Bir kimsenin mülkünde onun izni olmaksızın âhar bir kimsenin tasarruf

21 a.g.e., s. 5.

22 a.g.e., s. 6.

23 aynı yer.

24 aynı yer.

25 Meselâ bk. a.g.e., s. 114.

26 Meselâ bk. a.g.e., s. 54, 58, 63, 65, 75, 102, 115, 159, 161, 169, 181, 200, 201, 205, 211, 212, 219, 220.

27 a.g.e., s. 91.

etmesi câiz değildir”, “Gayrın mülkünde tasarrufla emretmek bâtildir” gibi küllî kâideleri çağrıştıracak lafızların Ebû Yûsuf tarafından sık sık kullanıldığı gözlenmektedir.²⁸

Ülkenin Bayındırlığında Devletin Sorumluluğu

Bayındırlığın önemini vurgulayan Ebû Yûsuf bu yönde devletin sorumluluğunu çeşitli vesilelerle dile getirmektedir. Öyle ki kitabın muhtevasının iktisadî kalkınma ve bu çerçevede kaynaklarla gelirin âdil dağılımı üzerinde yoğunlaştığı dahi söylenebilir.

Ebû Yûsuf’a göre âtil devlet arazilerinin, sahipsiz ölü toprakların işleme gücü bulunanlara iktâ edilmesi, kiraya verilmesi veya beytûlmâl kaynaklarıyla işletilmesi şarttır. Devlet başkanı, kamu yararına olmak şartıyla, bu seçeneklerden dilediğini benimseyerek söz konusu topraklar üzerinde tasarrufla bulunabilir. Çünkü bu, kaynak istihdamını artırmak sûretiyle üretim ve gelir artışı sağlayarak iktisadî refaha ulaşmanın yollarından biridir.

Öte yandan iktâ politikası toprakların bazı devlet erkânına ya da yakınlarına peşkeş çekilmesi gibi keyfilik ve suistimallere imkân vermemelidir. İktâ ya da ihya yoluyla temellük edilen topraklar üç yıl boyunca işlenmemeleri halinde, Hz. Peygamber’in kavli ve Halife Ömer’in bu yöndeki uygulamasına ittibaen, geri alınarak işleme gücüne sahip başka girişimcilere verilmelidir. Çünkü bu toprakların âtil bırakılması milli hasılanın artırılmasını hedefleyen iktâ politikasına ters düşmektedir.²⁹ Böylece iktâ ya da ihya politikasının tatbik sürecinin üç aşamadan oluştuğu anlaşılmaktadır: 1. Söz konusu toprakların işletme gücü bulunanlara iktâ edilmesi ya da ihya yoluyla temellüküne imkân sağlanması. 2. Fiilen işlenip işlenmediklerinin denetlenmesi. 3. El konulduktan sonraki üç yıl boyunca işlen(e) meyenlerin geri alınarak başkalarına verilmesi.

Ebû Yûsuf, köylülerin haraç yükümlülüklerinin artırılması karşılığında beldelelerdeki çorak toprakların üretime kazandırılması için, zamanla kapanmış eski kanalların açılıp sulama sisteminin geliştirilmesi yönünde bir istekte bulunmaları halinde, devlet başkanının, derhal güvenilir uzmanlar göndererek fizibilite çalışmaları yaptırması, çevre köylere zarar vermeksizin yöre halkına refah getireceği ve haraç gelirlerine katkı sağlayacağı tesbit edildiği takdirde de gerekli yatırımlara girişmesini salık vermektedir. Ancak bu yatırımların masrafları devlet bütçesinden karşılanmalı, aslâ köylülere yüklenmemelidir. Çünkü “Bu toprakların bayındırlaştırılması çoraklaştırılmasından iyi olduğu gibi [köylülerin] refaha ermesi, mallarını kaybederek işsiz kalmalarından hayırlıdır.”³⁰

Ebû Yûsuf’un ülkenin bayındırlığı için üretim artışının yeterli olmadığını, ayrıca ulaşım ve mal tedavülünün kolaylaştırılmasının da önem arzettiğini gayet iyi

28 Meselâ bk. a.g.e., s. 52, 54, 58, 63, 65, 66, 69, 70, 71, 75, 91, 93, 99-109, 111-113, 114-115, 119, 202, 211, 212, 225.

29 a.g.e., s. 66-67, 68, 69-71.

30 a.g.e., s. 118-119.

bildiği şu iki görüşünden anlaşılmalıdır: Birincisi, Dicle ve Fırat gibi nakliyat için kullanılan başlıca su yollarının ulaşımına kapatılması önlenmelidir. Ayrıca üzerinden kara yollarının geçtiği toprakların ihya ve iktâ yoluyla üretime açılarak ulaşımın kapatılması câiz değildir; devlet başkanının bundan bizzat kaçınması gerektiği gibi faileri de engellemesi ve varsa zararı tazmin ettirmesi şarttır.³¹ Müellif, bir yandan ölü toprakların diriltilmesinin gerekliliğini vurgulayıp bunun gerçekleştirilmesi için de birer teşvik tedbiri olarak iktâ, ihya ve dolayısıyla sulama faaliyetlerinin önemini altını çizerken öbür yandan kara ve su yolu trafiğinin kesilmesine özen gösterilmesini devlet başkanının dikkatine sunmaktadır. İkincisi, zekât gelirlerinin harcama kalemleri arasındaki yolda kalmış (ibnû's-sebil) kavramını yol yapım, bakım ve onarım faaliyetlerini de kapsayacak şekilde geniş bir tefsire tâbi tutmasında³² bu hususa verdiği önemin yansımaları sezilmektedir.

Özel Teşebbüsü Teşvik

Zaruret prensibi gereği müzâraa ve müsâkât akitlerine cevaz veren Ebû Yûsuf'un bu husustaki içtihadı günümüzün bazı meselelerine açılım getirmesi açısından oldukça önemlidir. Ebû Hanîfe'nin humalık ve diğer meyveliklerde, tarım arazilerinde üçte bir, dörtte bir gibi oranlarla müsâkât ve müzâraa ortaklığını kerih görmesine karşılık, Ebû Yûsuf mudârebeye benzettiği bu akitlere cevaz vermektedir. Şöyle ki, sermayeye benzettiği toprağın sahibini rabbû'l-mâl (sermaye sahibi) ve onu emeği ile işleyen ortakçıyı da mudârib telâkki etmektedir.³³ Böylece bir yandan üretim faktörlerinden toprağın âtil kalmasını engelleyebilecek bir uygulamaya imkân vermekte diğer yandan da emeğe istihdam olanağı sağlamaktadır.

Ölü toprakların devlet başkanının izni aranmaksızın ihya edilerek sahiplenilebileceği görüşünü benimseyen Ebû Yûsuf, bürokrasiyi ortadan kaldırmak sûretiyile âtil kaynakların üretime kazandırılması sürecini hızlandırmaya çalışmaktadır. Halbuki hocası bu hususta, asayiş bozacak çatışmaları önlemek için, devlet başkanının iznini şart koşmaktadır.³⁴ Ne var ki bir yandan üretim artışı sağlayacağı inancıyla kamu mülklerinin özelleştirilmesi sürecindeki bürokrasiyi azaltmaya çalışan Ebû Yûsuf, diğer yandan da hakka tecavüz ve çatışmaya sebebiyet verecek durumlarda devlet başkanının onayını şart koşarak yağmacılığın önünü almayı ihmâl etmemektedir.

Ayrıca ihya ya da iktâ yoluyla ölü haraç topraklarını temellük eden girişimcilere toprağı işlemek, gerekli bina ve müstemilâtı dikmek, sulama sistemi kurmak vb. faaliyetler için ağır bir malî yük altına girmeleri durumunda haraç yerine öşür yüklenmesini salık vermektedir.³⁵ Böylece vergi yükü azaltılarak mevcut sınırlı fonların yatırıma aktarılması sağlanmakta, yatırımların milli gelir içindeki payının

31 a.g.e., s. 100-102, 105-106.

32 a.g.e., s. 87.

33 Detaylardaki diğer bazı ihtilâflar için bk. a.g.e., s. 96-99.

34 a.g.e., s. 69-70.

35 a.g.e., s. 52, 63, 71, 72.

artmasıyla da büyüme ve gelişme hızı olumlu yönde etkilenmektedir. Ancak kamu yararına hizmet şartıyla nihai karar yine devlet başkanına bırakılmaktadır.

Bunların yanında, girişimciye, ihya çalışmaları esnasında açtığı maden veya su kuyusuna/kanalına düşerek telef olan mal ve cana karşı -kasıt, kusur, ihmâl gibi damân gerektiren durumlar haricinde- malî tazminat ya da cezaî sorumluluk yüklenmemesi³⁶ de bir çeşit teşvik tedbiri olarak değerlendirilebilir.

Toprak mahsullerinde öşür nisabının beş vesk olduğuna dair hadislerin hükümüne meyleden Ebû Yûsuf bu görüşüyle de belli bir üretim seviyesi yakalanana kadar vergi muafiyeti getirmek sûretiyle bir tür üretimi teşvik tedbiri önermektedir. Halbuki Ebû Hanîfe ve İbrâhim en-Nehaî, ürünün azından-çoğundan, yetiştigi yerin statüsüne ve sulama durumuna göre ya haraç ya öşür ya da yarım-öşür alınacağı görüşündedir.³⁷

Vergi Politikası

Ekim/dikim yapılsın yapılmınsın, ürün alınsın alınmasın işlenebilir özellikteki arazinin her biriminden (cerîb=3600 zirâ²) aynı ya da nakdî sabit bir vergi kesilmesi anlamına gelen harâc-ı vazîfe ya da muvazzaf usulü Abbâsiler devrine kadar, özellikle Sevâd'da, yürürlükte kalmıştır. Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde fiyatlar ucuzlayıp da ürün haracı karşılamayınca köylülerin topraklarını bırakıp kaçmasıyla Sevâd harap olmuştur. Bunun üzerine Mansûr tarafından yapılan vergi reformuyla birlikte devletin toprak mahsullerinden belli bir oranda pay alması esasına dayalı harâc-ı mukâseme usulüne geçilmiştir. Oğlu Mehdî de bu uygulamayı sürdürerek doğal yollardan sulanan topraklardan ürünün yarısını, çıkırıklarla sulananlardan üçte birini, dolaplarla ve sucu develerle sulananlardan ise dörtte birini haraç olarak almıştır. Hilâfetinin sonlarına doğru, doğal yollardan sulanan topraklar için haraç oranını beşte üçe yükseltmiş ancak halefi Hâdî'nin de uygulamayı sürdürdüğü bu oran Hârûnürreşîd devrinde tekrar eski seviyesine düşürülmüştür.

Halbuki aslen İran asıllı bir Maniheist olup İslâm'a giren ve Vezir İsâ b. Ali'nin kâtipliğini yapan İbnü'l-Mukaffa' da, Ebû Yûsuf'tan yaklaşık kırk yıl kadar önce kaleme alarak Halife Mansûr'a ithaf ettiği *Risâle fi's-sahâbe* adlı eserinde vergi tahsildarlarının zulmü ve keyfi uygulamaları sebebiyle köylülerin topraklarını bırakıp kaçtıklarını vurgulamaktadır. Böylece vergi vermekten kurtulan kaçkınlar bir anlamda ödüllendirilirken her ne pahasına olursa olsun topraklarını işlemeyi sürdüren çalışkan köylüler cezalandırılmaktadır. İbnü'l-Mukaffa', harâc-ı vazîfe usulünü savunmakla birlikte vergi miktarlarında sürekli değişiklik yapılmasının da şiddetle karşısındadır. Buna mukabil, değindiği probleme çözüm olarak ise kırsal ve kentsel kesimdeki her toprak parçası için daimi sabit bir miktar haraç konularak divanlara kaydedilmesini önermektedir. Çünkü böylece ödemekle yükümlü tutuldukları kesin ve değişmez haraç miktarından haberdar olan mükelleflerin, vergi memurlarının keyfî uygulamalarla emeklerini sömürmeyeceğini bilmenin

36 a.g.e., s. 24.

37 a.g.e., s. 56-57.

huzuru içinde topraklarını işlemeyi sürdürdükleri gibi üretimi de artıracaklarını düşünmektedir. Üstelik böylece bir yandan devletin haraç gelirleri artacağı gibi diğer yandan da vergi takdir ve tahsil süreci içinde daha az memura ihtiyaç duyulacağı için masraflar düşecektir.

Halifeye, sâbık Sâsânî idaresindeki gibi, istikrar için her hususta sıkı bir merkezî denetim kurmasını öneren İbnü'l-Mukaffa' böylece hem devlet hem de toprak sahiplerinin bütçelerinde de denkliğin daha kolay sağlanacağını düşünüyor olmalıdır. Buna karşılık, şerefli bir ocak olan ordunun yozlaşmasını ve sivil halkın huzurunun bozulmasını önlemek için de askeriye mensuplarının vergi takdir ya da tahsilâtında görevlendirilmelerine şiddetle karşı çıkmaktadır. Çünkü özellikle Irak'ta tarım ürünlerinin fiyatları yükseldiğinden maaşları yetmeyen ordu mensupları haraç tahsildarlığına itibar etmekte ve fakat görevlerini kötüye kullanarak ek gelir sağlamaktadır.³⁸

Vergi rejimindeki gelişmeleri iyi bilen Ebû Yûsuf ise harâc-ı mukâsemeyi harâc-ı vazifeye tercih etmektedir. Çünkü ikinci usulde bazan vergiyi ödemede sıkıntıya düşen köylünün yeni sezonda ekim yapacak malî kaynağı bulamadığı da olmaktadır. Alan hesabıyla verilecek vergiler yüzünden artan üretim masrafları karşılanamadığı için ölü toprakların ihya edilmesi de cazibesini kaybetmektedir. Zira genellikle yeni ihya edilmiş topraklardan ilk birkaç hasatta vergileri ödemeye yetecek kadar ürün alınamaması sebebiyle tarım paritesi çok düşüktür. Daha da kötüsü harâc-ı vazife usulü, ödeme güçlüğü çeken köylülerin topraklarını bırakıp kaçması nedeniyle vergi gelirlerinin azalması, rekoltenin düşmesi gibi hem tebaa hem de devlet aleyhine sonuçlanacak gelişmelere sebep olmaktadır. Halbuki birinci usulde devlet sadece üründen pay alacağı için verimin azlığı sebebiyle iflâsa sürüklenmeyecek olan üretici yeni sezonda toprağını işlemeye güç bulabilecektir. Böylece bu teknikle ölü toprakların diriltilmesi de teşvik edilmiş olacaktır.³⁹ Bu anlamda mukâseme usulü bir vergi teşvik tedbiri olarak değerlendirilebilir.

Bütün bunlardan hareketle, Ebû Yûsuf'un ayrıca arz yanına ağırlık veren bir ekonomi ve vergi politikasını⁴⁰ tercih ettiği ileri sürülebilir. Bu politika gereği mukâseme usulünü mesâha usulüne yeğlemekle kalmayıp oranların azaltılmasını da önermektedir. Bu şekilde gerçekleştirilecek üretim artışıyla birlikte matrahta sağlanacak yükselme de -vergi oranlarının düşüklüğüne rağmen- devlet gelirlerini artıracaktır. Sevâd için Ebû Yûsuf'un içtihadına dayalı oranlar ise şöyledir: Buğday ve arpada, doğal olarak sulanan topraklar için 2/5, çıkırıklarla sulananlar için 3/10; hurmalık, bağ ve bahçeler için 1/3; yaz sebzeleri için 1/4.⁴¹

38 İbnü'l-Mukaffa', Ebû Muhammed Rûzbe b. Dâzeveyh, *Risâle fi's-sahâbe (Âsârü İbni'l-Mukaffa'* içinde), Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1978, s. 350-351, 359. Ayrıca bk. S. D. Goitein, "A Turning Point in the History of the Muslim State", *Islamic Culture*, c. XXIII, sayı 3 (1949), s. 125, 129.

39 *Kitâbü'l-harâc*, s. 51-54.

40 Bu hususta bk. Sayed Afzal Peerzade, "The Genesis of Supply-side Tax Policy in the Islamic System of Taxation", *Journal of Objective Studies*, c. V, sayı 2 (1993/1414), s. 83.

41 *Kitâbü'l-harâc*, s. 54.

Eserde devletin vergi politikası ile ilgili olarak şu temel esaslar da getirilmektedir:

1. Vergilendirmede tebaanın ödeme gücü hesaba katılmalıdır.⁴² Buna günümüz maliye literatüründe iktidar ilkesi denmektedir. Ne var ki bu ilke Ebû Yûsuf'un artan oranlı bir vergi politikası önerdiği anlamına gelmez.

2. Vergiler merkezî hükümet tarafından belli bir standarda bağlanmalı, tahsilatların keyfi uygulama ve suistimallerine imkân bırakılmamalıdır.⁴³ Haraç tarhında arazinin işlenebilirliği, sulanabilirliği, verimliliği, pazarlara yakınlığı gibi faktörler hesaba katılmalıdır.⁴⁴ Haraç tahsil, nakliye, ölçüm, taksim, kayıt, evrak ve posta masrafları mükelleflere yüklenmemelidir.⁴⁵

3. Vergi (haraç, cizye, uşûr) tahsilinde tebaaya zulüm ve işkence yapılmamalıdır.⁴⁶ Bu bağlamda, mahsulün tarlada ya da harman yerinde bekletilerek zarar görmemesi için haraç tahsilâtında gecikmeye müsamaha edilmemelidir.⁴⁷ Ayrıca vergi mükelleflerini sömürü ve işkenceye maruz bırakarak kaçkınlara zemin hazırlayan iltizam (takbîl) sistemi terkedilmeli ya da maaşları beytûlmâlden ödenmek üzere görevlendirilecek müfettişlerle çok sıkı bir şekilde denetlenerek suistimler cezalandırılmalıdır.⁴⁸ Zohreh Ahghari bu noktada bir hata yaparak Ebû Yûsuf'un iltizam (İng. tax-farming) sistemine karşı olduğunu ifade etmek yerine çiftçiliğin vergilendirilmesine (tax on farming) karşı çıktığını söylemektedir.⁴⁹

4. Vergi (haraç, cizye, uşûr) memurları namuslu kişiler arasından seçilmeli, yetkinin kötüye kullanılmasına fırsat verilmemeli, vukuunda ise derhal cezaî müeyyide uygulanmalıdır.⁵⁰ Halife, vergi tahsilinin denetimi için müfettişler ve divan mensubu askerî gözlemciler⁵¹ görevlendirmeli, gerektiğinde, tebaanın devlet

42 a.g.e., s. 40-41, 51-52, 65, 69, 91-93, 114, 115, 135.

43 a.g.e., s. 87, 93-94, 115-116, 134.

44 a.g.e., s. 45.

45 a.g.e., s. 118.

46 *Kitâbü'l-harâc*, s. 87, 114-115, 118, 133, 134, 135, 142.

47 a.g.e., s. 117.

48 a.g.e., s. 114-115, 134.

49 Zohreh Ahghari, *The Origin and Evolution of Islamic Economic Thought*, The Florida State University 1991, Doktora tezi, s. 100-101.

50 *Kitâbü'l-harâc*, s. 86-87, 115-116, 120, 133, 134, 142-143.

51 Vergilerin toplam kayıtlarının tutulduğu Sâsânî divan teşkilatı fetihlerden sonra umumi hali üzere bırakılmış olmalıdır. Çünkü belli büyüklüğe ulaşıncaya kadar yayılcı politikasını sürdüren genç İslâm devletinin bekâsı için zorunlu olan aktif müslüman nüfusu silah altında tutmayı tercih etmesi, maliye bürokrasisinin ihtiyaç duyduğu yeterli teknik kadroya sahip bulunmaması, tutanak dili olan Farsça'yı bilen uzmanların yokluğu gibi sebepler Sâsânî vergi teşkilatının muhafazasını kaçınılmaz kılmuştur. Meselâ Halife Ebû Bekir'in (ö. 13/634) kumandanı Hâlid b. Velîd'in (ö. 21/642) kendileriyle yaptığı antlaşmanın bir maddesinde, Hîre halkını, ödemekle mükellef oldukları vergilerin tahsili ve beytûlmâle tesliminden sorumlu tuttuğu gerçeği bu tesbiti doğrulamaktadır. Buna göre, müslümanların yardımına ihtiyaç duymaları halinde masrafları beytûlmâlden karşılanmak üzere kendilerine yardımcıları da tayin edilebilecekti (*Kitâbü'l-harâc*, s. 156). Valiliklerin gözetimindeki vergi teşkilatının topladığı vergilerin ihtiyaç fazlası kısmı merkezden gönderilen memurlara teslim edilirdi. Halife Muâviye (41-60/661-680) merkez vergi gelirleri üzerindeki kontrolünü artırabilmek için valiliklerden ayırdığı haraç idaresinin başına özel görevliler atadı. Ancak haraç memurlarının konunun uzmanı yerli halk arasından seçilmesi ve fakat bunları denetleyecek Arap görevliler

erkânıyla ilgili şikayetlerine bakan mezâlim mahkemelerinde açılmış bazı davalarda hazır bulunarak bu husustaki hassasiyetini hem tebaaya hem de ilgili kadrolara göstermelidir.⁵² Ayrıca yiyciliğe kapı açmamak için de vergi memurlarının iâşesini yeterli ve düzenli bir şekilde aylık olarak karşılamalı, kendi arzularıyla bile olsa mükelleflerin ödemesine izin vermemelidir.⁵³

Ebû Yûsuf'a göre, asayiş ve istikrarın tesisine vesile olan bütün bu tedbirler hem vergi gelirlerini hem de refah seviyesini artıracaktır. Vergi gelirlerinin sürekliliğini ya da artışı sağlamanın yollarından biri de sulama sistemlerinin, setlerin, drenaj kanallarının geliştirilmesi, bakım ve onarımdır. Devlet bazı durumlarda da masraflara ortak olarak bu yöndeki teşebbüsleri teşvik etmelidir.⁵⁴

Bütün bunlardan anlaşıldığı kadarıyla, Ebû Yûsuf, vergi politikasında âdil gelir dağılımı ve kamu yararının gözetilmesine önem vermektedir. Vergi tahsilinde adalet toprağın mâmur kalmasını ve bolluğu sağlayacak, böylece hem köylü hem de devletin gelirlerinin artmasıyla birlikte iktisadî refah gelecektir. Düşünürümüz, bu arada hazinenin güçlenmesi, devletin bekâsı ve toplumsal refah için vergi gelirlerinin üretken yatırımlara dönüştürülmesini de teşvik etmektedir.

A. K. Mydin Meera-S. Nazmul Ahsan⁵⁵ ve Zohreh Ahghari,⁵⁶ Ebû Yûsuf'un belirlediği bu esasların yüzyıllar sonra ilk olarak Adam Smith'in adalet, kesinlik, uygunluk ve tasarruf şeklinde formüle ettiği dört vergileme ilkesini çağrıştırdığını belirtirken önemli bir tesbit yapmaktadırlar.

Yukarıdakilere ilaveten, harcama kalemleri farklı olduğu için zekât ve haraç fonlarının birbirine karıştırılmaması gerektiğini söyleyen Ebû Yûsuf devlet gelirlerinin halifenin bireysel çıkarları için değil, kamu yararına sarfedilmesinin önemini de ayrıca vurgulamaktadır.⁵⁷

Piyasa Mekanizması ve Fiyatlar

Ebû Yûsuf'un piyasa fiyatlarının teşekkülü ve narh uygulamasıyla ilgili olarak devletin vergi politikaları bağlamında yaptığı şu yorum da müslüman iktisatçıların dikkatini çekecek kadar ilginçtir: "... Gördüm ki onlara farklı miktarlarda konan yiyecek⁵⁸ ya da nakit (dirhem) cinsinden maktû vergide (vazife) sultanın,

tayini Hârûnürreşîd dönemine kadar devam etmiş olmalıdır ki Ebû Yûsuf halifeye tavsiyede bulunurken vergi tahsilinin teftişi için sivil ve divan mensubu askerî müfettişler görevlendirmenin gerekliliğini vurgularken bu hususa dikkat çekiyor gibidir. Ancak halifeye, hiyanetlerinden emin olabilmek için güvenilir ve işbilir kişiler arasından seçeceği ordu mensuplarından da halka zulmetmeyeceklerine dair biat almasını tavsiye etmektedir (bk. a.g.e., s. 87, 116, 117, 120, 201).

52 a.g.e., s. 121.

53 a.g.e., s. 87, 116.

54 a.g.e., s. 119.

55 A. K. Mydin Meera-S. Nazmul Ahsan, "al-Kharaj and Related Issues: A Comparative Study of Early Islamic Scholarly Thoughts and Their Reception by Western Economists", *Readings in Islamic Economic Thought* (ed. A. M. Sadeq-A. Ghazali), Longman, Malezya 1992, s. 213-215.

56 Ahghari, s. 100.

57 *Kitâbü'l-harâc*, s. 87, 117, 134, 145.

58 Bu kelime metinde "ta'âm" şeklinde olup geniş anlamda temel gıda maddelerini teşkil eden hububat ve hurma gibi dayanıklı tarım ürünlerini; dar anlamda ise buğdayı ifade etmektedir.

hazinenin ve aynı şekilde haraç mükelleflerinden bazılarının diğerleri aleyhine kazancı söz konusudur.⁵⁹

Yiyecek fiyatına gelince, eğer fahiş bir ucuzluk varsa sultan onlara konulan vergiyle yetinmez ve [aynî vergilerin nakde tahvili için taban fiyatı] onların lehine indirmeyi canı istemez. Çünkü bununla (yani düşük vergi gelirleriyle) ordunun gücü korunamaz ve sınırlar muhafaza edilemez. Aşırı fiyat artışı durumunda ise, sultanın gönlü [önceden belirlenen düşük taban fiyatla piyasa fiyatı arasındaki farktan kaynaklanan] fazlalığı haraç mükelleflerine bırakmak istemez. Halbuki ucuzluk ve pahalılık Allah'ın takdirinde olup ikisi de belli bir seviyede durmazlar. Bir çok şeyde olduğu gibi dirhem in değeri de böyledir. Bunun açıklanması uzun sürer. Ucuzluk ve pahalılık için esas alınacak bir sınır yoktur. Muhakkak ki o göğün işidir ve keyfiyeti de bilinmez. [Çünkü] ucuzluk yiyeceğin çokluğundan olmadığı gibi pahalılık da azlığından değildir. Muhakkak ki o Allah'ın işi ve kazasıdır. Öyle ki bazan yiyecek çok ama pahalı olabilir, bazan da az ve ucuz." Ebû Yûsuf bu ifadelerden sonra fiyatları Allah'ın takdir ettiğini gösteren hadisler aktararak görüşlerini desteklemektedir. Ardından da bu tür suistimallere fırsat vermemesi açısından en ideal vergi türünün mukâseme olduğunu bildirmektedir.

Daha sonraki sayfalarda ise vergi tahsilinde haraç mükelleflerine de sultana da zarar gelmemesi için âdil fiyat olarak vasıflandırdığı piyasa fiyatının esas alınmasını tavsiye etmektedir. Ayrıca verginin aynî ya da nakdî olarak tahsili hususunda da haraç mükelleflerinin fayda ve tercihinin gözetilmesini önerdikten sonra yine bu doğrultudaki bazı hadisleri rivayet etmektedir.⁶⁰

Ebû Yûsuf'un yukarıdaki ifadelerini iyice anlamak için önce şunları bilmek gerekmektedir. Yukarıda açıklanan harâc-ı vazîfe sisteminde, devlet, sabit bir aynî vergi ya da taban fiyattan buna bedel bir nakdî vergiyi önceden takdir etmektedir. Tahsilat esnasında da aynî vergileri daha önce belirlenmiş taban fiyatlar esas alınarak düzenlenen çevrim tablolarına göre nakde tahvil edebilmektedir. Aynî vergilendirmede -hasatın bol olması ve dolayısıyla fiyatların düşmesi durumunda-devlet aldığı ürünü nakde çevirmeye gereksinim duyduğunda düşük fiyatlardan satmak zorunda kalacağından harcamalarını karşılamaya yetecek kadar haraç geliri elde edemeyecektir. Bu nedenle böyle durumlarda devlet, ürünün vergiye esas olmak üzere daha önceki yüksek taban fiyatlardan belirlenmiş dirhem cinsinden mübadele değerini piyasa seviyesine düşürmeyerek gelirlerini yüksek tutmaya çalışmaktadır. Diğer tâbiriyle, aynî vergi olarak toplaması gereken ürünü mükelleflerin kendilerine, bir anlamda, yüksek narhlı fiyatlardan satarak zulmeder.

59 Muhtemelen "Sultanın, hazinenin ve aynı şekilde haraç mükelleflerinden bazılarının diğerleri aleyhine kazancı söz konusudur," derken daha sonraki sayfalarda ifade ettiği üzere vergi memurlarının güç yetirebildikleri mükellefleri aşırı vergilendirdikleri, bazılarının çıkanna bazılarının da zararına olmak üzere haraç ve öşür topraklarının statülerinde değişiklik yaptıkları, diledikleri mükelleflere vergi iadesi ya da muafiyeti sağladıkları gerçeğine işaret etmektedir; bk. a.g.e., s. 93-94.

60 a.g.e., s. 52-55; Rahbî, Abdülazîz b. Muhammed, *Fıkhü'l-mülûk ve miftâhu'r-ritâci'l-mursad 'alâ hizâneti Kitâbi'l-harâc* (tahkik Ahmed Ubeyd el-Kebîsî), Matba'atü'l-irşâd, Bağdat 1973, I, s. 340-357.

Devlet, hasadın az ve dolayısıyla fiyatların yüksek olması halinde ise nakdî vergide ya da aynî verginin nakde çevriminde esas aldığı daha önceki düşük taban fiyatlardan belirlenmiş dirhem cinsinden mübadele değerine rıza göstermeyip piyasa seviyesine çıkartarak gelirlerini yüksek tutmaya çalışır veya aynı tahsilât yapmayı tercih eder. Zaten yetersiz olan üretimden en büyük payı da devlete kaptıran mükellefin geliri ziraat yatırımını sürdürmeye yetmeyebilir. Yani devlet başkanını vergi gelirlerini artırmak için her iki durumda da mükellefler aleyhine sonuçlanacak fiyat ayarlamaları yapmaktadır. Ayrıca nakdî tahsilâtta, tedavüldeki çeşitli dirhemlerin birbirleriyle ya da dinarla olan resmî mübadele kurunu da kendi lehine belirleyerek vergi gelirlerini yükseltmeye çalışabilmektedir.

Aslında konu bütünlüğü içinde ele alındığında Ebû Yûsuf'un yukarıdaki sözlerle vergi mükelleflerini korumaktan başka bir şey kastetmediği, taban fiyatlarla oynayarak üreticiyi ezebilen devlet başkanını ilahî otorite ile karşı karşıya getirecek frenlemeye çalıştığı görülmektedir. Yoksa "O göğün işidir ve keyfiyeti de bilinmez... Muhakkak ki o Allah'ın işi ve kazasıdır" sözleriyle fiyatların belirlenmesinde kulun hiç bir rolü olamayacağını ileri sürmemektedir. Aksine, iktibas ettiğimiz ifadelerinin başında ürünün bolluğunda fiyatların düşük, azlığında ise yüksek olduğunu zımnen kabullenmektedir. Üstelik devletin fiyatları fiilen belirleyebildiğini de gözlemlemektedir. Zannımızca, "Bazan yiyecek çok ama pahalı olabilir bazan da az ve ucuz" derken bir kurala değil -muhtemelen gözlemlerine dayanan- istisnâî durumlara işaret etmektedir.

Abdul Azim Islahi, Ebû Yûsuf'un yukarıdaki sözlerini iktibasla şunları söylemektedir: "Ebû Yûsuf arz (İng. supply) ve talep (İng. demand) arasında negatif bir ilişki olduğu yönündeki yaygın kanaati reddediyor gibidir. Aslında fiyatın sadece arzı dayanamadığı, talebin de aynı derecede önemli olduğu bir gerçektir. Bunun içindir ki yükselen ya da azalan fiyat, zorunlu olarak üretimin düşüşü veya artışıyla bağlantılı değildir. Ebû Yûsuf bu nokta üzerinde ısrarla durmakta ancak iktisaren açıklamadığı diğer bazı sebeplerin varlığından da bahsetmektedir. Bu diğer sebepler nelerdi? Aklından geçen ne idi? Belki talep kayması veya ülkenin para arzındaki artış ya da malların istiflenmesi ve saklanması, belki de hepsi bir arada?"⁶¹ Ancak Islahi'nin tahlili açıklayıcı değil, aksine yanıltıcıdır. Öncelikle Ebû Yûsuf arz ve talep gibi teknik ekonomi tâbirlerini kullanmamakta, sadece yiyeceğin çokluğu ve azlığından söz etmektedir. Unutulmamalıdır ki "üretim" ile "piyasa arzı" özdeş kavramlar olmadığı gibi arzın dış pazarlara yapılması (yani ihracat) o ürünün iç piyasa fiyatlarını tırmandırabilir. Ayrıca Islahi'nin "Bazan yiyecek çok ama pahalı olabilir, bazan da az ve ucuz" ifadesini izah sadedinde ileri sürdüğü sebepler de tatminkâr değildir. Öncelikle istifçilik genelde malın az, talebin ise yüksek olduğu durumlarda piyasa arzını kısıp fiyatları ve dolayısıyla kazancı artırmak için yapılır. Çünkü talebin sabit kalması halinde arzdaki düşme

61 Abdul Azim Islahi, "Market Mechanism in Islam: A Historical Perspective", *Journal of Islamic Economics*, c. 1, sayı 1 (1995), s. 4.

fiyatları yükseltecektir. İktisat teorisine göre özellikle temel gıda maddelerini teşkil eden hububat, hurma ve kuru üzüm gibi tarım ürünlerinin talep esnekliği düşüktür. Bu nedenle arzdaki değişimler bu ürünlerin fiyatlarını geniş ölçüde etkiler. Talep esnekliği düşük olduğu için de para arzındaki, yani fert başına harcanabilir gelirlerdeki artışların kamçılacağı talebin çok büyük bir kısmı diğer tüketim mallarına yönelecektir. Gelirin azalması durumunda ise esas itibarıyla talep esnekliği yüksek olan diğer malların tüketimi kısıllacaktır. Yine talep esnekliği düşük olan mallarda talep kaymaları ancak çok özel durumlarda gözlenebilir.

Buna karşılık şu iki sebep bize daha ikna edici gelmektedir. Belki ürünün tamamının iç piyasaya değil de bir kısmının dış pazarlara arz edilmesi, yani ihracat artışı sağlanması ihtimali, ürünün bol ve fiyatların yüksek olduğu durum için daha makul bir izah getirebilir. Böylece ürün bol, ancak iç piyasa arzı, fiyatları düşürmeye yetmeyecek kadar dar olabilir. Bu tür temel gıda maddelerinde hem arzın hem de fiyatların düşük olması durumu ise ancak (salgın hastalıklar gibi sebeplerle) ciddi bir nüfus kaybından kaynaklanan negatif talep kaymalarında söz konusu edilebilir. Böyle durumlarda doğal olarak hem arz hem de gelirler düşecektir. Nüfus kaybından kaynaklanan negatif talep kayması ve taleple gelir arasındaki negatif ilişki, arz düşük olduğu halde fiyatların yükselmesini engelleyebilecektir.

Ne var ki Ebû Yûsuf'un sözlerinin altında günümüz araştırmacılarının iddia ettikleri gibi arz, talep, talep kayması ve fiyat esnekliği gibi modern teknik kavramlara dayalı açıklamalara işaret aramak, zorlamadan başka bir şey olmasa gerektir.⁶² Ancak Sıddîkî'nin de işaret ettiği tartışılmaz bir gerçek var ki o da Ebû Yûsuf'un fiyatları etkileyen yegâne sebebin üretim olmadığını kesin olarak gözlemlediğidir. Diğer sebeplerin ne olduğunu bildiği ise şüphelidir.⁶³ Kaldı ki Ebû Yûsuf *Kitâbü'l-harâc*'ını hazırladığında fiyat mekanizmasıyla ilgili temel tesbitlerin yer aldığı Yunan felsefe eserleri henüz Arapça'ya tercüme edilmemişti. O nedenle bir yandan "Bunun açıklanması uzun sürer" cümlesiyle sanki bütün teknik detayları biliyormuş izlenimi veren müellif, diğer yandan "O göğün ışıdır ve keyfiyeti de bilinmez" diyerek ilk nazarda kendi içinde çelişkiye dahi düşmektedir.⁶⁴

62 Meselâ bk. İslahi, aynı yer; Ali Hasenî el-Harbûtî, "el-Harâc li-Ebî Yûsuf", *Mevsû'atü tûrâsi'l-insâniyye*, Kahire ts., IV, s. 612.

63 Sıddîkî, s. 80-81.

64 Ancak bu bağlamda şöyle bir görüş ileri sürülebilir: Ebû Yûsuf bu eserini hazırlarken kendisinden önce haraç üzerine bir rapor hazırlayarak Halife Mehdî-Billâh'a (158-169/775-785) sunduğu bilinen Vezir Ebû Ubeydillâh Muâviye b. Yesâr'ın (ö. 170/786) görüşlerinden faydalanmış olabilir (bk. İbnü't-Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtâbâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Dâru Sâdir, Beyrut ts., s. 182). Bu zat aslen Yahudi olup kendisini vezirlik makamına atayan Halife Mehdî'nin döneminde ihtida etmiştir. Kamu maliyesi yazarlarından Kudâme b. Ca'fer'in (ö. 339/950) Ebû Ubeydillâh'ın raporundan bu hususta yaptığı özet alıntıdaki ifadelerle Ebû Yûsuf'un sözleri benzeşmektedir (bk. Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve sinâ'atü'l-kitâbe* (şerh ve tahkik, Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî), Dâru'r-Reşîd li'n-neşr, Bağdat 1981, s. 222-223). Ayrıca Ebû Yûsuf eseri boyunca "emîrülümû'minin" diye hitap ettiği devlet başkanından bahisle "imâm" tâbirini kullandığı halde nadiren "sultân" ifadesine yer vermektedir (bk. *Kitâbü'l-harâc*, s. 52, 54, 100, 117, 118, 166, 174). Tesbit edebildiğimiz kadarıyla toplam ondört kere kullanılan sultân kelimesi müellifin sadece fiyatlarla ilgili değerlendirmesi çerçevesinde altı defa geçmektedir. Zannımızca Ebû Yûsuf'un bu kelimenin geçtiği kısımlarda sefelinin raporundan faydalanmış olması ihtimali oldukça yüksektir. Ayrıca bu

Buna karşılık eğer eser Calder'ın ileri sürdüğü gibi Hassâf tarafından redakte edilmiş olsaydı fiyatlarla ilgili yorum, onun devrinde artık Arapça'ya çevrilmiş Yunan felsefe eserlerinin etkisiyle farklılaşabilirdi.

Kambiyo Rejimi

Ebû Yûsuf'un kambiyo rejimi ile ilgili görüşleri fıkıh eserlerinde dağınık bir şekilde yer almaktadır. Ancak burada vergilendirmeye ilişkin bir görüşünü bu çerçevede değerlendirmek mümkündür: "Onlardan (yani vergi mükelleflerinden) haraç için ödedikleri dirhemler üzerinden 'revâc' adını verdikleri şey (yani fazlalık) alınmamalıdır. Bana ulaştığına göre onlardan birisinin haraç ödemek üzere getirdiği dirhemlerden bir kısmı 'Bu [miktar] onların (yani dirhemlerin) 'revâc' ve 'sarf'ına (yani kur farkına) karşılıktır.' denilerek kesiliyormuş."⁶⁵ Bu ifadelerden muhtelif anlamlar çıkarmak mümkündür. Öncelikle şu hatırlanmalıdır ki o dönemde altın (dinar) ve gümüşe (dirhem) dayalı çift maden sistemi yürürlükte idi. Abdülmelik b. Mervân tarafından H. 71 yılında standart resmî sikkeler kesilmesine rağmen hâlâ piyasalarda farklı cins ve ağırlıkta dirhemler tedavül ediyordu. Bu yüzden vergi tahsilâtında dirhemlerin birbirleriyle ve dinarla mübadelelerine esas teşkil etmek üzere devlet tarafından kur listeleri⁶⁶ hazırlanması ve tahsildarların da mübadeleleri buna göre yapmasını sağlanması gerekiyordu. Ancak Ebû Yûsuf'un ifadelerinden de bu hususta aksaklıklar olduğu ve memurların keyfi davranışlar sergiledikleri anlaşılmaktadır.

Muhtemelen burada yapılan, vergi memurlarının tahsilât esnasında kambiyo kurlarını keyfi olarak belirleyerek kur farkından⁶⁷ oluşan miktarı kısmen ya da tamamen zimmete geçirmeleri, yani bir çeşit kurtaj⁶⁸ geliri elde etmelerinden ibarettir. Kur arbitrajı⁶⁹ yapmış olmaları da mümkündür. Belki de, özellikle vergi borcunun muhtelif taksitler halinde tahsil edilmesi durumunda, tahakkuk ve tediye tarihlerinde oluşan dirhem kurları arasındaki farklar üzerinden zaman arbitrajı yapma imkânı bulmuşlardır. Zamanında ödenemeyen vergi borcu bakiyelerinin eda tarihi ile borcun tahakkuku esnasında geçerli olan kurlar arasındaki fark için de aynı şey söylenebilir.

kelimenin geçtiği yerlerde aslen Arapça olmayan ya da o devirde yazılmış diğer eserlerde pek görülmeyen kelimelere de rastlanmaktadır. Dolayısıyla, "Bunun açıklanması uzun sürer," ifadesini muhtemelen selefinden iktibas eden müellif, onun ilgili görüşlerini naslarla desteklerken "O göğün işidir ve keyfiyeti de bilinmez ... Muhakkak ki o Allah'ın işi ve kazasıdır," diyerek dikkatsizlik eseri çelişkiye düşmüş gibidir.

65 *Kitâbü'l-harâc*, s. 118.

66 Kur listeleri kavramı burada, yetkililer tarafından hazırlanan ve standart sikkelerin yerel paralar üzerindeki karşılığını gösteren listeler anlamında kullanılmıştır. Geniş bilgi için bk. A. Esen, "Kur Listeleri", *Ekonomi Ansiklopedisi*, c. II (1983), s. 850-851.

67 Kur farkı ve sebepleri için bk. A. Esen, "Kur Farkı", *Ekonomi Ansiklopedisi*, c. II (1983), s. 850.

68 Kurtaj kavramı borsa acentelerinin, müşterileri adına yaptıkları işlemler üzerinden aldıkları komisyonu ifade etmektedir. Geniş bilgi için bk. E. Özdemir, "Kurtaj", *Ekonomi Ansiklopedisi*, c. II (1983), s. 852.

69 Kurlar zaman ve zemine göre değiştiği için kambiyo operatörlerinin ucuz buldukları yerde aldıkları sikkeleri pahalı olan yerde satmaları söz konusu olabilir. Bu işleme kur arbitrajı denmektedir. Dolayısıyla tahsildarlar mükelleflerden düşük kurlardan aldıkları dirhemleri ilgili mercilere teslim etmeden önce yüksek kurlardan satma imkânı da bulmuş olabilirler.

Özetle, Ebû Yûsuf'un sözleri açık olmadığı için suistimalin mahiyetine dair kesin bir şey söylemek mümkün görünmüyorsa da vergi memurlarının tahsilât esnasında kambiyo kurlarıyla oynayarak mükelleflerin sırtından haksız kazanç elde etmelerinin yasaklanmasını istediği kesin gibidir.

Dış Ticaret Esasları

Dış ticarete ümmetin menfaatlerinin gözetilmesi ilkesini benimsediği anlaşılan Ebû Yûsuf, stratejik öneme sahip at, silah gibi askerî levazımın ve köleleştirilen savaş esirlerinin -millî sırları öğrenmiş olma ihtimaline binaen- müslümanlar eliyle düşman ülkelere ihracatının yasaklanması gerektiğini savunmaktadır. Çünkü muhtemel bir savaşta bunların müslümanlar aleyhine kullanılması söz konusu olabilecektir. Bu malların emanla İslâm ülkesine giren harbî tüccar veya elçilerce yurt dışına çıkarılmak istenmesi halinde de gümrüklerde el konularak bedellerinin kendilerine iadesi gerekmektedir. Ayrıca bu tür malların dışarı kaçırılması sınır boylarında nöbetçiler görevlendirilerek önlenmelidir.⁷⁰ Ebû Yûsuf eşya ve giysiler için ise böyle bir yasaklamaya gerek görmemektedir. Buna karşılık harbî tüccarın söz konusu askerî levazımını İslâm ülkesine getirip satması ya da daha kalitesizleriyle takas etmesinde hiç bir mahzur olmadığını düşünmektedir.⁷¹

Dârülharbi acilen tahliye etmek durumunda kalan İslâm ordusunun geride bırakmak zorunda olduğu hayvanları itlâf edip edemeyeceğine dair fikhî tartışmalarda da aynı yaklaşımı sergilemektedir. Yani bu hayvanlar düşman kuvvetlerinin eline geçtiğinde müslümanların aleyhine kullanılacağı için öldürülüp yakılarak imha edilmelidir.⁷²

Ebû Yûsuf, bu bağlamda, İslâm ülkesi sınırları içinde müslümanların tâbi olduğu ahkâmla mükellef kılınan yabancı tüccarın domuz ve içki gibi şer'an yasaklanmış gayri mütekavvim malların alım satımını yapmasının ve faizli muamelelere girmesinin de yasaklanması gerektiğini vurgulamaktadır.⁷³

70 *Kitâbü'l-harâc*, s. 206.

71 a.g.e., s. 204, 206.

72 a.g.e., s. 216.

73 aynı yer.